

Az erdélyi Érczhegység déli felének őskori védművei és legrégibb lakossága.

(I. közlemény.)

Húsz évvel ezelőtt a *Torma Zsófia* által annyi szerencsével ásatni kezdett s azóta európai hírnévre juttatott **tordosi** leletek ismeretével megkezdett őskori tanulmányaim¹ során mindig több és meglepőbb bizonyítékát észlelhetém annak a czéltudatos gondosságnak, melylyel már *Dacia* történelemelőtti lakossága az aranytermő Érczhegységet s főleg az odavezető természetes útakat biztosítani igyekezett.

A Maros *zámi* szorosától felfelé az Aranyos várfalvi völgynyilatáig az összes közbeeső szorosokat Hunyad-, Alsófejér- és Tordamegyékben átvizsgálgatva, lassankint nemesak a barlangi tanyáknak alig feltételezett hosszú sorozatával gazdagíthatom irodalmunkat,² hanem e barlanglakásokkal szomszédos szirttetőkön s az *Érczhegység* belsejéhez szolgáló *völgynyílásokon* kívül a *Maros* folyását követő magaslatok legtöbbször, különösen pedig az utak elágazásainál, összpontosulásánál, a Maros folyó átjárói felett *a történelem előtti idők településeinek és védműveinek egész hosszú sorozatát sikerült kiderítenem.*

Most tehát, a mikor az erdélyrészi Érczhegységet majdnem félköralakban körülzároló mészkőöv átjárói felett teljes topographiai

¹ Téglás Gábor: A kőkorszaki ember nyomai Hunyadmegyében. A dévai m. kir. állami reáliskola Értesítője 1876–77. tanévről. Szászváros, Schäser Ferencz nyomdájában 1877. 1–32 l.

² Téglás Gábor: Újabb barlangok az erdélyrészi Érczhegység övéből. M. Tud. Akadémia Mathematicai és természettudományi közlemények XXIII. k. 1. sz. 1–166 l. 152 rajzzal, és Az erdélyi Érczhegység déli mészkőövének barlangképződményei. Természettudományi Közlöny 1897. évf. XLIV. Pótfüzetében 193–206 l.

áttekintéssel rendelkezem, eljöttnek láttam az időt annak bemutatására is, hogy egyelőre legalább a Hunyadmegye területén Alsó-Fejérbe áthaladólag Zámától az Ompoly völgyeig egyenkint kijelöljem azon őrállomásokat, melyek az egykori őslakók az Érezhegység szívébe nyíló természetes útvonalak megszállása által maguknak az *aranykereskedést* biztosítva, külső támadások ellen gazdagságuknak eme kiválóan féltett kincsforrását minél sikeresebben megvédelmeznii igyekeztek.

Az erdélyi Érezhegység trachyt láncolatát ugyanis Zámától felfelé a Maros jobb partján egészen Tordáig egy nagy közökben meg-megszakadozó, de festőileg tagolt szirttetőivel, tarajzatos alakzataival a vasútról is helyenkint észrevehető mészláncolat övezi. Ennek szirtrepedésein szabadúlnak ki a Maros jelentékenyebb vizei is, mint a *godinesd-zámi* patak és onnan felfelé a *guraszádai* víz, a *kisbányai Kajánpatak*, az *algyógyi*, s majd az *igeni, tövisi, toroczkai* vizek. Maros-Németitől, Déván alúl, majd a *szászvárosi* állomásról, de még inkább Gyulafejérvár, Tövis és Nagy-Enyed felől tűnnek fel a hirtelen felmagasló, összevisszaszagatott szirtes mészképződések, melyeknek igazi szépségeit mégis a megnevezett szirtszorosok valamelyikén az Érezhegységbe hatolva élvezhetjük. Kényelmesebb közlekedési vonalak azonban (a mészszirtekből már kevesebbet érintő gyulafejérvár—zalatnai országúttól s azt követő vasúttól eltekintve) csupán *Déva—Kisbánya* (Boicza), *Nagy-Enyed—Toroczkó, Torda—Offenbánya* között kínálkoznak; míg a mészkő vonal nyugati szárnyán, *Maros-Ilyétől Brúdra* vezető *szirbi út* csakis a környék primitív igényeit elégítheti ki. A keleti szárnyon Algyógyról, illetőleg 5 kilométerrel fennebb, Bózesnél háromfelé nyíló völgyekből csakis a középsőn, vagyis Bózes, Erdőfalva, Balsa felé vezet szekérút s a Mada—Balsa és Bózes—Bakonya—Cseb között megnyíló, sokkal regényesebb két szélső szirtszorost csakis gyalog vagy lóháton járhatjuk be. Hasonló nehézségek fogadnak a gáldi völgy felső részén s a tövisin is; habár utóbbit a *Pilistető* (Plesa) alatt újabban elvezetett nagyenyed—buesumi úton már jobban megközelíthetjük.

S ha még a közlekedési hálózat mai rohamos terjedése idejében is ennyi akadályt képeznek az Érezhegység dél és keleti felén sorakozó mészszirtek, hogyne lettek volna azok biztos védelmezői az aranyhegyeknek *Dacia* őskorában, a mikor a mostanihoz hasonló

útépítkezésekről itt szó sem lehetett s meredek hegyi ösvényeken kívül egyéb közlekedési út alig közvetíthető itt a népek forgalmát.

A hány szirtrepedés, sziklaszoros a szóban forgó mészkővet megszakítja s a természetes várvonalon keresztül az Érzhegységből eredő vizek levezető esatornájául kínálkozik, egyúttal *ugyanannyi útvonalat* is bírhattak tehát Érzhegységünk legősibb telepesei. S minthogy e szirtrepedések képezték az akkor tán a mainál is féltettebb aranyvidék megannyi kapuzatát is, mi természetesebb: mint hogy ezen sziklarepedések fölé emelkedő sziklatetők mindenikét órállomással is siettek biztosítani. Az erdélyrészi Érzhegység emez őskori védműveit tehát Aradmegyétől keletre a Maros mentén 1-ször Zám—Maros-Ilye, 2-szor Déva—Kisbánya és 3-szor *Algyógy* vidékéről lesz szerenese azok külső védállomásaival az alábbiakban bemutatni.

I. A Fejér-Kőrös érczvidékét elzáró őskori természetes fellegrárak Zámtól fel Maros-Ilye vidékéig.

Az általam *Zámtól Gyulafejérvár—Zalatnádig* kinyomozott, eme prachistoricus várrendszer első tagja a Hunyad és Aradmegyék között a Marosba torkolló *Almás patak* völgyén Zámtól éjszakra gyors egymásutánban következő Cserbia, Poganese községeken felül alig 8 km. azon a magaslaton fogad, mely alatt az Almasel felől éjszaknyugatról lefutó *Almás patak* a sokkal nagyobb *mikanesdi vízzel* (éjszakkeletről) egyesül. Ez utóbb említett völgy a kőrösbányai hegység gerinczéből vevén eredetét, a hegyi népnek szekérrel nem járható, de lóháton s gyalog annál sürűbb forgalmú átjárókat kínál az északra vezető völgyeken a Fejér-Kőrös mellékére, illetőleg Kőrösbányához. Vásárok idején a Marosvidék marhaállományát errefelé hajtják Kőrösbányára s megfordítva. Az Almásvölgyének éjszaki természetes folytatását különben a *Ponor* néven meginduló *vácza*i patak hosszú kanyargós völgye képezi, melynek derekán *Kazanesd* felett réz- és vashányászatot is űztek a régiiek s mely völgy az ősember fegyvertárában kiválóan szerepelt *calcedonféleségeknek* u. m. *jaspis, achat, szarukő carneol*, sőt a *faopálféleségeknek* is jól ismert lelőhelye.

Az itt szóban levő prachistoricus erőd *Mikanesden* alul tehát az aranyvidék eme kedvező összeköttetését szolgálhatta s Mikanes-

den 6 km. felül Almás-Szelistyénél találtam az útvonal újabb allomáshelyének durva edénykészítményekből és tűzhelymaradványokból álló tanújeleit.

A következő völgy Zámától keletebbre mindjárt a vasúti állomáson kívül nyílik meg s ez majdnem az előbbitől Almás-Szelistye körül kezd kialakulni s Godinesd, Petresd, *Bradaczel* irányában délnek, majd Glod-Gilesden nyugatnak haladva, közvetlenül a vasút és országút előtt *Tamasesd* rövidebb patakjával egyesül. A *godinesdi* főpatak már belevágódott az itt tömegesebben fellépő mészvonalatba s barlangos képződéseiből *Godinesd* felső barlangjában 1882-ben sikerült az Érezhegység első őrállomását megállapítanom. Ebbe a barlangba egy bűvópatak zuhog be a magasból s ha annak eredő helyére a mészsziklákon kikapaszkodunk, előnkbe tárul az Érezhegységet övedző természetes sziklaútak elseje is. Nyugatról keletre három hatalmas szirtmagaslat zárja el a *Godinesd* és *Danulesd* közti vidéket, úgy hogy a közepén *Felső-Boj* patakja esakis a sziklák alatt törhet magának a külső dolinasorban észlelhető esatornákön utat. A hármasszirttetőből a nyugati Cutura előfokánál a 661 m. magas Gorgonában szélesül ki délnek s az említett barlangokkal *Godinestig* tart. Terjedelmes kútszerű szakadékok, töleséres mélyedések (dolinák) szaggatják meg e kúpos szirtalakzatok tömegét. Ezekről keletre a *Galbina* s majd egy dolinás horpadáson túl a 629 m. *Vurvu Lucia* Danulasd faluig ereszkedve talapzatával úgy elzárja annak patakját, hogy esakis egy alagútszerű barlangosodáson nyerhet az kijutást. Az egész nagy vidékré s főleg keleten a 40 kmterre eső dévai várig áttekintést nyújtó eme természetes fellegvárak épen *Körösbánya* és a Maros közé feszülő homlokzatukkal kitűnő védhelyet nyújthattak mindazoknak, kiknek hivatását egykor itt a Fejér-Körös melléke aranymosásainak és aranybányászatának biztonsága képezé. A *Gorgona* szirttetőjének délre *Bradaczelig* ereszkedő nyulványain *L. Gyárfás Ferencz* (jelenleg a kir. kuria bírója) dévai kir. törvényszéki bíró korában 1882-ben szíves volt az őrállomások háztartási és kőfegyvereire először figyelmessé tenni. Hasonló emlékek fogadnak az egész vonalon keleten a danulesdi szorosig, habár a közbeeső *Felső-Boj* szép barlangjaiban ilyen maradványokra nem akadtam. Ezen barlangok t. i. a praehistoricus ember idejében még vízesatornákul szolgálva, legfennebb előcsarnokaik sziklapadjain

kínálhattak az ősembernek tűzhelyet, s az esőzésekor feltételezhető vízáradások e culturmaradványokat is megsemmisítették. A godinesdi fazekas készítmények *gondos technikája, agyagvas- és graphittörmelekei, már igen szabatosan készített geometricus ornamentikája és czirádázata*, az alakok külső esinjával együtt jobb izlésre, sőt ha ezt a kifejezést itt használhatjuk, *jobb módra* is utalják a megfigyelőt. Különös jelentőséget tulajdonítok egy háromszögletű esiszolt *gypslemeznek*, mely alakjával, nyakba hordozhatóvá alakításával *amuletnek* tűnik fel előttem s így magasabb *vallásos* eszmélkedés felől is tájékoztatja az érdeklődőket.

Az itt szóban levő természetes fellegrvársorozat a *Maros tiszai* szorosától alig 10 kilom. távolságra még a vízválasztón is belül kiemelkedőleg valami 15 kilometer hosszú vonalon osztódik el s a körös-bányai hegységnek irányuló szorosok felett teljes uralmat biztosít. De az őslakók stratégiai éles látása a Maros átjáróit sem hagyta figyelmen kívül. Lenn a Maros terén egyfelől a jobbparti *Cimpeny-Szurduk*, tőlfelől *Tisza* helység felett kimagasló hegytető képezték tehát a Zám—Illye közti őrvidék elővédét, sőt mondhatnók a *Maros kapuzatát*. Itt ugyanis a Maros folyását a két átellenes hegység annyira összeszorítja, hogy a parti közlekedés is alig nyerhet megfelelő tért. Erre a könnyen védhető pontra tették tehát az Érczhegység egyik átjáróját, melynek helyét jelöli az 1873-ban itt felmerült 50 thatosi tetradrachm^a, 2 barbar utánzat, 19 apolloniai, 37 dyrrhachiumi, 837 római esaládi- és 11 római esászári éremből álló kincslelet¹ is, melyet a hegyfok védői időszámításunk első századában menekültükben ástak vala el. *Cimpeny-Szurduknál* pedig a vasuti órház által elfoglalt magaslatról gyűjtöttem *thatosi tetra drachmákat*, annak jeléül, hogy ez a hirtelen elérugó hegyfok fontos védelmi posítiót képezett a Krisztus születése előtti századokban is.

De a Maros felől délnyugatra a *Béga* völgyéhez *Facsetnél* átszolgáló s onnan *Lugosig* tovább irányuló, sőt stategiailag Bogsán irányában Verseezen át a Dunáig máig igen fontos útelágazás akkor is kiváló szerepet játszhatott, mert ez útvonalnak a Maros mellől a kossovai hágóra szolgáló elágazását a *laszoi* fogadó felett kirugó hegyfok *földvárával* szembetünő gondossággal megerősítették. A laszói

¹ Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge XI 467.

vár közelében, az állatkövéleteiről elhíresült *Alsó-Lapugy* és *Pánk* faluktól merült vala fel 1880 nyarán az a *10 karikányi aranyláncz* is, mely valamelyik törzsfőnök kincstárának maradványát képezheté, de a mely lelet, fájdalom, nyomtalanul eltűnt.

Fennebb haladva a Maros jobb partján a mai *Dobránál*, melyet 200 év előtt II. Apafy Mihály idejében még *Jófőnek* híttak, Lázár Árpád országgyűlési képviselő kertjéből bir a hunyadmegyei történelmi régészeti társulat múzeuma egy ez időkre utaló bronzleletet, úgy hogy a Dobra (a régi *Jó*) torkolatánál is, melyet épen azért neveztek *Jófőnek* őseink, fontos őrállomást kell feltételeznünk.

Az előrebocsátott védművek a maros-ilyei medenczéből a Körös völgyre átvezető hegyi utak góczpontjaiba esvén, még csak a szírbi völgyet kelle megszállniok, mely a medence keleti feléből egyenesen Brádnak irányulva az a körül folytatott igen régi aranybányászatot az ókorban is a Maros eme völgyszakaszához fűzte. A mai közlekedés a *Szírbnél* egyesülő két völgy közül a nyugatit követi *Voreza*, *Viszka* felé s itt a 710 m. vízvásztót átszelve alig 8 klm. lejtéssel esatlakozik Mesztakenynél a brád-kőrösbányái úthoz. A régiek azonban még közelebb esatlakozást kerestek és *Szírbtől* a keleti lungsorai völgyre térve a vízvásztón át *Skrofa*, *Alsó-Lunkuj* völgyén egyenesen *Brádnak* tartottak. Dumesden *Albu Juon Iuj Petri* telkén 1895 tavaszán több lándzsa, véső és sarló töredékből álló bronzleletben találtuk meg ezt az útmutatást; míg a 642 m. vízvásztóról *Pogyeléhez* szállva ott ismét a hetvenes éveknek egy, fájdalom, elkallódott bronzlelete őrizte meg ezen út emlékét. Szírbnél a 322 m. magas s a környezetből erősen kiváló trachytkúp képezte az ilyei medence központi őrállomást.

Mindezen útvonalak a Kőrösbánya közelében *Karácsnál*, Brád mellett *Rudánál* általam kipuhatolt s főleg Karács kő-kalapácsával (Schlegel) igen régi időre utaló aranybányászat s a Fejér-Körös völgy aranyosások kereskedelmi és hadászati érdekeit szolgálták. És lenn a Maros mellett a maros *brettyei Magura* előrugó hegyfokán birták azt az őrállomást, mely az ott feltételezhető átjáró védelme mellett izolaltságával, jól védhetőségével a Maros terén fel és le egyaránt nagy vidék felett biztosította az uralmat.

Mindezen útvonalak a Kőrösbánya közelében *Karácsnál*, majd Kőrösbányánál s Brád közelében a rudai patak torkolatánál álta-

lam kipuhatolt aranymosások kereskedelmi útvonalait valának hivatva biztosítani, s kétségen kívül a hajdankor legfontosabb balkánvidéki összeköttetéseit képviselik a Fejér-Kőrös felé s *Herodotos Maris-*menti *agathyrseinek* nyomait is képviselik.

A bretteyi *Magura* átellenében *Lezsnyecken* alul a tulparti őrhelyet birjuk abban a *terramare* szerű partemelkedésben, melynek gazdag konyhahulladékaiból, eserépkészítményeiből, kovaszilánkjaiából s egyéb praehistoricus maradványaiból báró Bornemisza Tivadar maros-ilyei kastélyába egész kis múzeumot gyűjtött.

II. Az Érczhegység déli természetes kapuzata és annak védművei Kisbányánál (Boicza).

Az Érczhegység déli szárnyának akkori központját a *Déváról* Maros-Solymoson át a *Kis-Kaján* (Kajanel) mellett *Kis-Bányára* szolgáló útvonalon a *Kis-Bánya* (ma **Boicza**), *Karácsonyfalva* (= *Krecsunyészd*) közt megnyíló sziklaszoros környékében jelölhetem meg. Ez útvonalból a hazai tudományosság nagynevű kitűnősége: gr. *Kun* Gézáról méltán elhíresült *Maros-Németi* átellenében a historicusok figyelmére nevével is érdemes *Beszán* (= Bessenyő) a falunál a *Nagy-Kaján* mentén az *Érczhegység* gerincezéig egy rövidebb út ágazik ki, melyen az előbb leírt szirb-lunksora-pogyelei úttal kapcsolódva *Kis-Bánya* kikerülésével *Brádot* érhetjük el. Ezen a szintén jelentékenynek látszó közlekedési vonalon az ősember nyomait idáig megállapítanom nem sikerült, jóllehet a török hódoltság idejében *Nagy-Váraddal* *Déváról* az összeköttetést azon nyerték s *Bethlen Gábor* is ott végezte utolsó útját, a mikor magát sószállító dereglyéken 1629 nyarán Maros-Solymosig vitetve, *N.-Várad—Kolozsvár* felé, már súlyos betegen érkezett *Gyulafehérvárra*, hol másnap ki is szenvedett.

Míg a *Nagy-Kaján* völgye *Besánon* felül *Fornágyiától* mind jobban összeszorúlva vezet az *Érczhegység* vízválasztójára s azt a *Valisora* felett a *Nagy-hegyen* (*Dealu mare*) segít elérnünk: addig a *Kis-Kaján* *Kecskehága*, *Nyavalyásfalva*, *Fűzészd* érintésével aránylag téres völgyesatornát követ *Karácsonyfalváig*, hol a hirtelen elégtoppanó két átellenes *Magura* oly közel nyomul egymáshoz, hogy a „*Kölköz*“ (*Intra Piatra*) nevű 3 kilom. szirtszorosban *Kis-Bányáig*

robbantással kellett helyenként az úttestet kierőszakolni. A 300 méternyire felszöklő szirtfalakban tátongó barlangok közül a jobbparti „*Balogu*“ (elnevezésem szerint Szabó-József-barlang) terjedelmes előcsarnokában, oldalfülkéiben az ősembernek alanyi és oly sokféle emlékét őrizte meg, a mennyivel az általam átkutatott hosszú vonalon sehol sem találkozhattam. Még a külön eltorlaszolható barlangfolyosó sem hiányzik, míg a meredekre néző kapuzat a völgy felett valami 270 m. magasságban a keskeny mészkőrétegeken közelíthető meg csupán s következőleg külső támadás ellen majdnem biztosítottnak mondható.

Még veszélyesebb helyen nyílik meg a „*Felső elfalazott barlang*“ (Hunfalvy János barlangja), mely nevét onnan kapta, hogy a „török világban“ a kisbányai módosabb bányász családok ide rejtőztek a török portyázók elől s nagyobb biztonság okáért lőrészekkel ellátott védfalat építettek bejárójához. Ez alatt egy kisebb *elfalazott barlangot* és több más odút látunk.

A balparti szirtfalban a gróf *Kuun Géza, Súlyom-Fekete Ferencz*, báró *Eötvös Loránd* barlangok (helyi néven Csűrök) sorakoznak egymásután felfelé. Majd Pesterec (nevében is barlangokra vonatkozik), Ormingye (vagy Hunyadi János részére az aradi káptalan 1444-iki beiktatása levél szerint: „*Hormendefulva*“) határán át egészen a *Nagy-Kajánig* ismétlődnek a barlangos képződések. A karácsonyfalvi mésztetők tehát nagy körre kiterjedő több mint 20 □ km-ternyi olyan fensíkot képeznek, a hol buvópatakok és források is elősegítették az űslakók települését és baromtenyésztését s a honnan délre a Maros felé, valamint az ormingyai vízválasztón éjszakra a *rudai aranyhegyekre* is közvetlenül eljuthatának.

Az Érezhegységet itt a kisbányai szirtszoroson át közelíthető meg legkönnyebben az arany után áhítózó üzletvilággal együtt az ellenséges támadás is. S közvetlenül a kisbányai *Magura* alatt folyt épen a *sfregyelhegyi* aranybányászat s valamivel fennebb *Herezegúnytól* észlelhetjük a völgymenti aranymosásokat. Alig 10 kilométerre pedig észak felé a rudai „tizenkét apostol“ és a „*Musari*“ bányatársulatok gazdag termeléséről elhíresült hegyek következnek, hol havonta egy metermázsa aranyat is kiaknáznak. Csoda-e, hogy ez a vidék már a történelem hajnalán virágzó bányáiparral köszönt be s hogy a fenn vázolt két *Magura* nevű mésztömzs barlangjaiban,

szorosabban körűl legyen zárva. Mindezek láttani összeköttetésben állottak a *dévai* várhegygyel, mely a Maros terére a vasúti állomásnál a „*Tóállás*“ nevű elővárával és itt feltételezhető ezölöpépítményeivel s a túlpárti *Földvár*ral Haró alatt, közvetlenül biztosította a *marosi* közlekedést is. A Dévától nyugatra és délre emelkedő szőlőhegyekben ki a temetőig mutatkozó leletek kiterjedtségéből ítélve a Maros-völgy emé szakaszának *főhelyét akkor is Déva* képezte. Sőt biztos újmutatásaim vannak arra nézve is, hogy Déva kitűnő trachytjából a dákok messzi vidéken is építettek. E vársorozat védelme alatt a Maros mentén felfelé *Kéménd*, majd *Gyertyános* jobbparti és *Piski—Dédács* balparti; majd *N.-Barcsa* és a többi egregymenti őstelepek lakossága már a földmivelés és baromtenyésztés útján járulhatott a közel eső aranybányászat felvirágoztatásához.

Ott azonban, hol a Marost délnyugati folyásából a *Retyezút* vad vizeivel előrohanó *Sztrigy* nyugati irányba tereli, a piskii hirtelneves csatamezővel és a M. Á. V. szépen fejlődő telepével szemben óriás sphynxként kikönyöklő aranyi angit-andesit hegykúp ismét egy újabb acropolissal fordul a Kárpátok tömkelegéből délre irányuló hegyszorosok felé. Felfelé Gyulafejérvár tájékaig s lefelé a közeli dévai várhegyig az aranyi 391 m. hegyhúp terjedelmes földváránál jelentékenyebb védelmi positioval az Érezhegység nem is rendelkezett. Sűrű egymásutánban sorakoznak itt az őskori telephelyek s a szomszédos *Rápolyt*-tól Bábolna felé a *Dobogó* lejtője és *Sármány-pataka*, s majd Boj Bun Maguliesa nevű földvára sorakoznak a gyógyi völgyig, u. m. a mádai, érdőfalvi, csebi sziklaszorosnak.

TÉGLÁS GÁBOR.